

iz naših knjižnica

E- Časopisi: Izdavači, knjižnice i trendovi

Jadranka Stojanovski

Institut Ruđer Bošković, Zagreb

Jedna od osnovnih zadaća knjižnica je razvijanje knjižničnih zbirki kako bi se udovoljilo rastućim zahtjevima korisnika, a u skladu s trenutnim financijskim mogućnostima koje su na raspolaganju ustanovi ili ministarstvu koje podupire razvoj zbirki. Najvažniji dio zbirki u visokoškolskim i znanstvenim knjižnicama svakako su časopisi. Dok su se časopisi objavljivali isključivo u tiskanom obliku pretplata se časopisa odvijala po dobro definiranom obrascu: knjižnica je definirala listu potrebnih časopisa sukladno potrebama i željama znanstvenika, potražila dobavljača koji će časopise pretplatiti po najpovoljnijim cijenama, a zatim se brinula da časopisi uredno pristižu, reklamirala manjkajuće brojeve te osiguravala da ih korisnici mogu nesmetano čitati. Očekivalo se da će pojava elektroničkih inačica časopisa pojeftiniti nabavu časopisa, osigurati jednostavniji pristup i unaprijediti njihovo korištenje. Bum elektroničkih časopisa očekivali smo još početkom devedesetih kada su se razvile web tehnologije sposobne da podrže komunikaciju među znanstvenicima na jednoj sasvim novoj razini, ali on se desio znatno kasnije.

Koncept elektroničkih časopisa izdavači su pažljivo uvodili na tržište kako u pitanje ne bi doveli svoj profit i kako bi po mogućnosti taj profit značajno uvećali, a da opet ne prouzroče velike pobune unutar znanstvene zajednice koja proizvodi znanstvene radove, odriče se copyright-a u korist izdavača, osigurava recenziju (sve to bez ikakve naknade), a onda kupuje te iste časopise po vrlo visokim cijenama. Do pravog i očekivanog iskoraka u virtualni prostor koji se očekivao nije niti došlo, a koncept e-časopisa još uvijek je isključivo preslika njegove tiskane inačice. E-časopis se u početku pojavio kao zaseban dodatak tiskanom, čija se pretplata zasebno plaćala. To ipak nije dugo potrajalo pa se elektronička inačica uskoro mogla pretplatiti uz doplatu od prosječno 20 % na cijenu pretplate za tiskanu inačicu. Dok su čitatelji uporno tvrdili da je ta nadoplata neopravdana, jer elektronička inačica časopisa ionako nužno prethodi tiskanoj i ne iziskuje dodatna ulaganja (čak i autori mahom predaju članke u *camera ready* elektroničkom obliku), a izdavači se pravdali tvrdeći da elektroničke verzije iziskuju i velike dodatne troškove, nadoplate su se ipak tijekom vremena smanjivale. Danas je najčešći model pretplate tzv. "kombinirana" pretplata koja uključuje obje varijante. Ukoliko se ustanova odluči samo za tiskanu ili samo za elektroničku inačicu, može ostvariti 5 % do 10 % popusta. Dodatno se nude posebni modeli (uz posebne cijene) koji onda uključuju pristup starijim godištim, udaljenim korisnicima (npr. pristup od kuće), nesmetanu međubibliotečnu posudbu i sl.

Izdavači su se dosjetili drugim načinima povećanja svojih profita prodajući svoje elektroničke časopise putem raznih informacijskih servisa (portala) koji osiguravaju kvalitetno pregledavanje, pretraživanje, kao i razne dodatne pogodnosti, a orijentirani su isključivo korisnički. Prvi su takve pakete ponudili veliki izdavači: ScienceDirect (Elsevier), Wiley Interscience (John Wiley & sons), SpringerLink (Springer Verlag), Blackwell Synergy (Blackwell Publishers) i Kluwer Online (Kluwer). Elsevier je npr. na taj način osigurao prodaju svih svojih 1660 časopisa "u paketu", bez obzira trebaju li svi ti časopisi pojedinoj ustanovi ili ne. Ujedno je licen-

cnim ugovorima uvjetovao ustanovama nemogućnost otkazivanja tiskanih pretplata na pojedine naslove tijekom višegodišnjih razdoblja, opravdavajući to "povoljnim uvjetima ugovora". Tako su sveučilišta uz nadoplatu od desetak posto kupovala pristup paketima elektroničkih inačica časopisa, što je uz redovno godišnje poskupljenje cijene časopisa znatno povećalo ulaganja u časopisni fond. Razdvajanjem pretplate na tiskanu i elektroničku postupak pretplate postao je složen, a paketi časopisa koji se nude po naizgled "povoljnim" uvjetima guraju ustanove u sve veća ulaganja koja često nisu u korelaciji s korištenjem časopisa. Elsevier tako uspješno povećava svoj profit posljednjih godina za 40% godišnje. Dobavljačima preko kojih knjižnice kupuju časopise postalo je također sve teže snalaziti se u mnoštvu novih mogućnosti, licencnih uvjeta i pravila te braniti interese korisnika.

Slika 1 — Početna stranica izdavačke kuće Elsevier

Posebice, u nas situaciju čini dodatno složenom način financiranja nabave inozemnih časopisa potporom Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta (MZOS). Iako su nakane MZOS vrlo pozitivne i orijentirane ka osiguravanju pristupa svim potrebnim znanstvenim informacijama za znanstvenu zajednicu, svakodnevne promjene koje se događaju na tržištu znanstvenih informacija može slijediti samo tim visoko kompetentnih stručnjaka. Za dio e-časopisa MZOS je s izdavačima sklopilo izravne povoljne ugovore kojima se pristup osigurava većem dijelu akademske i znanstvene zajednice. Kada se radi o pretplati na tiskane časopise pojedinih ustanova, onda MZOS najčešće financira dio časopisa, dok drugi dio plaća sama ustanova. Svaka ustanova ima specifične potrebe, pa onda dolazi do situacija da se želi pretplatiti tiskana inačica časopisa za koji MZOS plaća elektronički pristup ili elektronička za časopis koji MZOS financira u tiskanom obliku, što je u praksi dosta teško provesti.

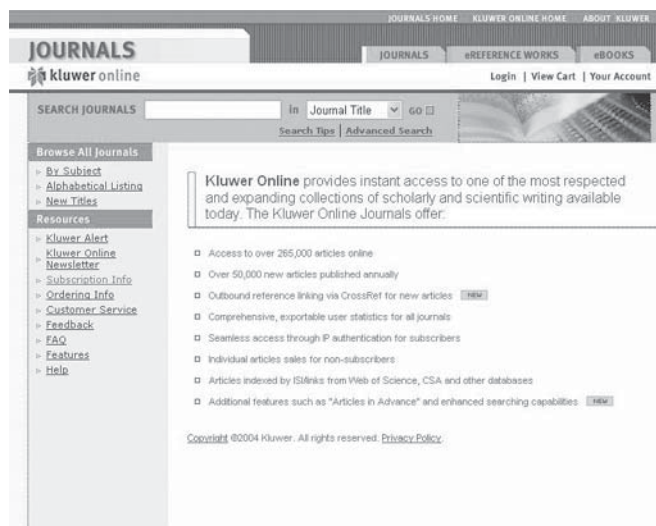
Problem koji naše knjižnice dijele sa svim svjetskim knjižnicama je i arhiviranje e-časopisa. Kod tiskane inačice sve je jasno:

knjižnica posjeduje fizički primjerak časopisa koji može neograničeno koristiti u neograničenom razdoblju. Svaki fizički primjerak časopisa jednako košta bez obzira na buduće korištenje i na veličinu ustanove koja ga pretplaćuje. Kod elektroničke inačice pretplata osigurava samo pristup, a prestankom pretplate prestaje i pristup — ne samo novim godištim već i onima za koje se uredno plaćala pretplata! Tek zbog pritisaka izdavači su počeli osiguravati pravo na stvaranje vlastitih ili korištenje izdavačkih arhiva časopisa. Kako će to funkcionirati u praksi tek će se vidjeti, posebice kakav softver za pretraživanje će izdavači nuditi uz takve arhive. Samo postojanje arhive ništa ne znači korisnicima ako istodobno nije osiguran softver za pristup i pretraživanje arhiva. U slučaju otkazivanja pretplate izdavači su kao nadomjestak do sada često nudili beskorisne CD ROM verzije e-časopisa kojima nije bilo moguće kvalitetno pristupiti niti ih pretraživati. Teško je povjerovati da će u budućnosti izdavači omogućiti ustanovi da stvori vlastitu arhivu starijih godišta s kvalitetnim softverom, jer bi to značilo ustupanje sadržaja na razini na koju izdavači zacijelo neće pristati. Isto tako izdavačima neće biti izvedivo osiguravanje besplatnog pristupa godištim koje je ustanova pretplaćivala nakon otkazivanja pretplate. Vrijeme će pokazati koji će model prevladati.

Elektronička inačica omogućuje izdavačima različite načine ograničenja pristupa. Tako pojedini izdavači nude različite cijene pretplate ovisno o veličini i prirodi ustanove. Tako će veće sveučilište platiti skuplju cijenu za isti časopis od manjeg. American Physical Society uveo je na tržište časopisima klasifikaciju ustanova u kojoj su ustanove podijeljene unutar pet razreda (*tier*). Licencnim se ugovorima ograničava korištenje časopisa, posebice jedna od najvažnijih aktivnosti knjižnica — međubibliotečna posudba. Tako se ograničava broj primjeraka pojedinog rada, a neki izdavači onemogućavaju "posuđivanje" pojedinog rada drugom sveučilištu ili drugoj neakademskoj ustanovi. U međubibliotečnoj posudbi sve je učestalije plaćanje tzv. *royalty* nosiocu autorskih prava, tj. izdavaču (npr. British Library). To povećava cijenu jednog rada s 5-7 EUR-a, koliko je njegova cijena preko međubibliotečne posudbe, na 20-30 EUR-a.

Komponenta starijih godišta (tzv. *back-years*) također je metom stalnih promjena. Još prije dvije-tri godine izdavači su starija godišta nudili besplatno uz pretplate na tekuća godišta kako bi stekli povjerenje ustanova te naizgled opravdali nužnost dodatnog plaćanja za elektroničke inačice. Sada su starija godišta postala predmetom pregovaranja i sve je učestalija pojava da se mora izvršiti dodatna nadoplata za pristup tim godištim.

Ograničene budžetima čiji rast nikako ne može slijediti rast cijena e-časopisa knjižnice sve češće otkazuju dio pretplata ili ukidaju

Slika 2 — Kluwerovi e-časopisi

pristup određenim godištim e-časopisa, smatrajući da su enormne nadoplate koje se od njih traže ucjena od strane izdavača. Veće američko sveučilište npr. samo za Elsevierove časopise izdava 1 000 000 USD na što idu dodatne nadoplate za elektronički pristup koje iznose 100 000 USD do 250 000 USD, što sveučilišta ne žele više platiti. Tako je Rutgers University "odustalo" od pristupa starijim godištim e-časopisa Elseviera, dok je University Maryland otkazalo većinu Elsevierove elektroničke pretplate. Za kraj navodim citat Destlera, koji poziva znanstvenu zajednicu na promišljanje o drugim načinima znanstvene komunikacije:

"I firmly believe that universities must address this crisis in the system of scholarly communication. Our libraries need our support in their work with the university community to regain control of their budgets, their collections, and the intellectual property that is the ultimate output of the research enterprise. I encourage you to continue to engage in discussions with our library faculty about what we are doing to explore new models of scholarly communication and restore a measure of rationality to the publishing system. It is important to extend the discussion beyond our campus as well, especially for those of you who serve on editorial boards of journals published commercially or by learned societies."

William W. Destler Senior
Vice President for Academic Affairs and Provost